

О.М. БОГДАШИНА, д-р іст. наук, проф. ХНПУ ім.
Г.С. Сковороди, Харків

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОШУКИ У РАННІХ ПРАЦЯХ Є. В. ТАРЛЕ

О.М. Богдашина «Методологічні пошуки у ранніх працях Є. В. Тарле». У статті розглядається вплив позитивізму та інших теорій на формування світогляду та наукові праці видатного історика у дорадянський час.

Е. Н. Богдашина «Методологические поиски в ранних трудах Е. В. Тарле». В статье рассматривается влияние позитивизма и других теорий на формирование мировоззрения и научные труды выдающегося историка в досоветское время.

O.Bogdashina «Positivism in early works of E. V. Tarle» In the article are examined influence of positivism and another theories for forming of the outlook and scientific works outstanding historian in presoviet time.

Постановка проблеми. Для новітньої історіографії характерним є активний процес модернізації методології та методики наукових досліджень, зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем, що невіддільне від її інтеграції у європейський та світовий історіографічний простір. У цьому контексті актуальним є дослідження позитивістського історіописання 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст., коли позитивізм набув пріоритетного характеру в історіографічному процесі. В той же час серед передової інтелегенції поширюється марксизм. Саме позитивна філософія та марксизм справили найбільший вплив на становлення суспільно-політичних та історичних поглядів Є. В. Тарле.

Аналіз попередніх досліджень. Життя та творчість відомого історика Є. В. Тарле дістала певне висвітлення у науковій літературі. Оцінки його світогляду були поодинокими і суперечливими. Так, погляди науковця на початку 1930-х років оцінювались як «усвідомлене замаскування під марксизм» [2, с. 48]. Оцінки наступних дослідників були більш об'єктивними та високими. Вони (А. С. Єрусалимський, Г.С. Кучеренко, Л. В. Таран та ін.) здебільшого звертали увагу на праці Є. В. Тарле з новітньої історії, побіжно оцінюючи теоретико-методологічні засади його ранніх наукових праць як позитивістські та його зацікавлення марксизмом.

Мета статті – простежити обставини формування світогляду Є. В. Тарле, виділити головні елементи позитивістської моделі історіописання в його дореволюційних працях, показати первинний вплив марксизму на його погляди в означений час.

Виклад основного матеріалу. Більшість позитивістів Російської імперії дотримувалися ідей просвітництва, сцієнтизму, лібералізму, які разом з доктриною позитивізму утворювало основу їх світогляду. Є. В. Тарле, поряд з тим, цікавився й ідеями економічного матеріалізму, як в означений час здебільшого називали марксизм.

Випускник Київського університету Є. В. Тарле спочатку намагався дотримуватися теоретико-методологічних принципів свого вчителя І. В. Луцицького. Науковий керівник його магістерської дисертації був послідовником першого позитивізму, а саме контистом. Постулати

позитивізму І. В. Лучицький сприймав як останнє слово науки і «символ віри» для освічених кіл суспільства. Головним завданням історичної науки він вважав створення фактичного коментаря до V і VI томів «Курсу позитивної філософії» О. Конта [7, с. 166-167]. З метою популяризації ідей раннього позитивізму І. В. Лучицький у 1897/98 навчальному році у головному корпусі Київського університету св. Володимира прочитав цикл публічних лекцій з історії соціології [6, арк. 1]. На цей час припадає період активного спілкування І. В. Лучицького зі своїм магістрантом¹. Про велику зацікавленість І. В. Лучицького у розповсюдженні ідей не лише О. Конта, а і Г. Спенсера свідчить участь київського вченого у підготовці до видання двох великих за обсягом праць Г. Спенсера: «Описательная социология или группы социальных факторов, классифицированные и распределённые Г. Спенсером» (1878) та «Начала социологии (Обрядовые учреждения)» (1880). І. В. Лучицький разом з дружиною переклав з англійської на російську та відредагував близько 800 сторінок тексту, а також написав передмови до обох видань. «Жодна історична система, – писав у 1868 році про успішне поширення доктрини О. Конта І. В. Лучицький, – не справляла такого могутнього впливу на уми, жодна не викликала уваги, подібно тій, що належать до системи Конта... Вона протягом останніх десяти років набула такого значення, що зробилася знаменем цілої історичної школи» [9, 1868, №11, с. 8].

Формування світогляду Є. В. Тарле припадає на 90-ті рр. ХХ ст., коли мода на ранній позитивізм проходить. На відміну від свого наукового керівника І. В. Лучицького ставлення Є. В. Тарле до позитивізму було більш-менш критичним. Є. В. Тарле визнавав позитивізм основою наукового пізнання світу. Водночас він усвідомлював певну обмеженість, насамперед гносеологічну, позитивістського історіописання. Будучи в цілому прихильником позитивізму він все частіше концентрував свою увагу на окремих його положеннях: критикував одні ідеї та захищав інші канони класичного позитивізму.

Тому, на відміну від свого вчителя, Є. В. Тарле, окрім ідей позитивізму, визнавав марксизм. Формування його світогляду припадає на кінець ХІХ ст., коли поряд з модернізованим позитивізмом стає популярною марксистська теорія. Сам молодий науковець особисто вважав, що позитивізм підготував широке сприйняття інтелігенцією на межі ХІХ – ХХ ст. ідей марксизму [12, с. 95–96]. На його переконання «ідеї О. Конта не знищували ідей Маркса, вони навіть до відомої міри виявилися плідними, корисними для подальшого розвитку Марксової доктрини» [12, с. 93].

¹ Після закінчення у 1896 історико-філологічного факультету університету св. Володимира Є. В. Тарле був залишений при кафедрі всесвітньої історії для підготовки до професорського звання. У 1901 році в alma mater відбувся проблемний захист магістерської дисертації на тему «Общественные воззрения Томаса Мора». Відомості, чи відвідував Є. В. Тарле, ці публічні лекції свого наукового керівника відсутні. Проте відомо, що І. В. Лучицький активно пропагував ранній позитивізм у університетських лекціях, які відвідував і Є. В. Тарле. Найбільшу роль у становленні студентів І. В. Лучицького як майбутніх учених відіграла безпосередня передача думок та ідей вчителя через спілкування з учнями – семінари, звичайні бесіди зі студентами та дисертантами, а також листи. Звичайно, відомий київський професор ще й опосередковано впливав на своїх студентів – через власні наукові праці. Окрім передачі та поширення знань від учителя до учня, відбувається навчання вмінню роботи з науковою літературою і джерелами. Показово, що І. В. Лучицький у своєму відзиві на магістерську роботу схвалив позитивістську методику історіописання, якої дотримувався Є. В. Тарле [10].

Показовим в цьому відношенні його пояснення ставлення І. В. Лучицького до марксизму. Більшість дослідників творчості І. В. Лучицького до сьогодні підкреслюють неприйняття ним ідей марксизму (через відсутність, напевно, відповідних вказівок у його працях). Проте його учень Є. В. Тарле ще в 1914 р. стверджував інше: «Рух в історичній науці, пов'язаний в Англії з іменем Роджерса, в Німеччині з іменами Маркса та Шмоллера, що призвів до великого пожвавлення інтересу до економічної історії, знайшов в І. В. переконаного прихильника та послідовника» [16, с. 55]. Це протиріччя можна пояснити тим, що І. В. Лучицький як людина широкої наукової ерудиції знайомився з величезною кількістю новітньої наукової літератури, в тому числі з творами К. Маркса, Ф. Енгельса та їх послідовників, рецензіями та відгуками на них, дискусійними матеріалами щодо марксизму тощо. Часткова рецепція положень матеріалістичного розуміння історії відбувалася і шляхом обговорення та критики їх положень. Тож І. В. Лучицького як одного з головних представників «соціально-економічного напрямку» не могли не зацікавити політекономічні ідеї К. Маркса.

Можливо, маючи на увазі і свого наукового керівника І. В. Лучицького, Є. В. Тарле писав у 1908 році: «Марксистські ідеї впливали і продовжують впливати навіть на тих осіб, хто не підпишеться під ними. Ті історики, які не згодні з Марксом, багато часу та сил витрачають саме на вивчення економічного ладу...ці погляди впливали навіть на тих, хто заперечує... вихідні пункти філософського вчення Маркса» [14, с. 149]. Більш того, Є. В. Тарле називав новітню соціологію «похідною Маркса та Конта» [14, с. 151].

Про значний вплив ідей марксизму на світогляд Є. В. Тарле свідчили і його революційні погляди. Позитивісти, будучи лібералами за ідейними переконаннями та прихильниками мирного реформування суспільства, не приймали революційної боротьби. Тому участь позитивістів у революційному русі була скоріше винятком, ніж правилом. Молодий Є. В. Тарле, за повідомленнями поліції, з часів студентства «близько цікавився революційною справою», брав участь у зібраннях революціонерів [3, арк. 1 зв.]. У травні 1900 р. йому, на той час приват-доценту Київського університету, призупинено закордонне відрядження за вказівкою товариша міністра народної освіти. Приводом став арешт разом з іншими учасниками студентської сходки у квітні 1900 р. [5, с. 240–241]. Є. В. Тарле у лекціях з російської історії, читаних ним у кадетському корпусі, зосереджував увагу на «викладі подій французької революції та інших державних переворотів» [3, арк. 1 зв.].

Цікаве поєднання просвітницьких та позитивістських переконань спостерігаємо в його оцінці місця релігії в суспільстві. Є. В. Тарле розвинув далі погляди європейських мислителів. Він визнав внутрішні потреби людини в релігійній вірі. Вчений підкреслив психологічну та етичну основу релігійної віри: «потреба віри є однією з могутніх сил людської душі» [19, № 9, с. 82]. Свою думку науковець конкретизував наступним чином:

«соціально-політичні реформатори надавали релігійний колорит своїм вченням тим більше, чим важче та дальше здавалося їм чи могло здаватися прозелітам здійснення цих вчень» [19, № 9, с. 85]. В діяльності реформаторів, за оцінкою Є. В. Тарле, не було «дрібного лукавства, пропагандистської хитрощі, одне лише бажання підкреслити в чужих очах особливою санкцією свої теоретичні побудови» [19, № 9, с. 85]. Реформаторам (Мацціні, сенсімоністам, польським месіаністам), за оцінкою історика, були притаманні «вперта відданість своєму суспільному ідеалу, потреба релігійно в нього повірити та інших переконати в його істинності, складність обґрунтувати досить грандіозну, а іноді прямо фантастичну схему на логічно доведеній філософській чи науковій теорії» [19, № 9, с. 85].

Більшість позитивістів не лише критикували, а й цілком заперечували основні постулати гегельянства та інших теорій об'єктивного ідеалізму. Одним із винятків була точка зору Є. В. Тарле, який визнавав недооцінку суспільствознавцями гегелівських ідей, бо «дуже дрібною та вузькою була б оцінка Гегеля як апологета пруської реакції» [14, с. 145]. В цій характеристиці історик ближче до К. Маркса, який дуже високо оцінював гегельянство, ніж до «батьків» позитивізму О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля, які вкрай негативно ставилися до німецького об'єктивного ідеалізму.

Є. В. Тарле неодноразово твердив про тісний зв'язок між суспільними науками та суспільним життям [13, с. 34–36; 23, с. 741], зокрема він відзначав зв'язок суспільних наук із суспільним життям та «близький інтерес для публіцистики» суспільних наук [13, с. 35]. Проте історик повністю заперечував можливість передбачення майбутнього. Є. В. Тарле наголошував, що кожний добросовісний науковець «визнає майже повне безсилля, величезну обмеженість границь передбачення, що зводить майже до нуля практичне значення соціальних передбачень» [15, с. 56].

Подібно більшості істориків-позитивістів свого часу Є. В. Тарле [13, с. 35] розглядав соціологію як головну суспільну дисципліну, а історію, право, етнографію, психологію як допоміжні науки до неї. Вчений, характеризуючи спільне, на його думку, проблемне поле історичної науки та соціології, поділяв суспільні факти на чотири групи: а) «господарський устрій суспільства»; б) «політичні установи»; в) «вчинки членів даної соціальної одиниці»; г) «всі прояви психічної діяльності людей, що виражаються в усному та писемному слові, в діяльності літератури, мистецтва, творах абстрактної та конкретизуючої думки» [22, с. 430–431]. Водночас дослідником відзначалася недостатня розробленість категоріального апарату та методики соціології. «У нинішньому своєму вигляді, – визнавав Є. В. Тарле, – соціологія є купою описових матеріалів, ... схем, гіпотез, теорій» [13, с. 34].

Неоднозначним є ставлення Є. В. Тарле до спроб позитивістів зробити гуманітарні дослідження подібними до точних і природничих наук. Так, на відміну від І. В. Лучицького та інших прихильників раннього позитивізму, Є. В. Тарле виступив проти безумовного застосування методів природознавства в історичних науках. Характеризуючи розвиток суспільства,

він підкреслював неправильність аналогій з природою: «Будь-який суспільний лад, будь-яка сукупність господарчих та економічних установ – не є щось стаціонарне» [22, с. 431]. Науковець писав, що суспільний розвиток не можна порівнювати з тим, як «фагоцити та бактерії, які борються в живому організмі на життя і на смерть», і підкреслював: «будь-які такі метафізичні та біологічні визначення та порівняння будуть тут зовсім не до місця» [22, с. 431].

Є. В. Тарле дотримувався типового для позитивістського варіанту історіописання фактографізму, вважаючи оцінки і висновки результатом узагальнення знайдених фактів: «Схема первинна по суті форма систематизації матеріалу» [18, с. 6]. «Від схеми – через окрему теорію – до загальної історико-філософської побудови – ось прямий шлях історичного мислення, ось узагальнююча робота, що розпочинається після збору, встановлення та перевірки фактичного матеріалу» [18, с. 6].

У рецензії на перший том «Історії суспільного ладу стародавньої Франції» Н. Д. Фюстеля де-Куланжа Є. В. Тарле серед позитивних рис дослідження французького історика відзначав документалізм: «Наукова витримка, уміння підпорядкувати найпривабливіші свої здогади і презумпції об'єктивних фактів, вичерпна начитаність у джерелах, логічність висновків – всьому цьому дуже недурно повчитися в Фюстель де-Куланжа, у вустах якого слова: „для одного дня синтезу потрібні роки аналізу“² не були лише фразою» [20, с. 65].

Найбільш яскраво нові підходи до вивчення історії як закономірного процесу втілилися в дослідженнях з європейської історії. Є. В. Тарле визнавав лише закономірності історичного процесу та окремі соціологічні закони [22, с. 432], підкреслюючи, що закони діють лише в природознавстві [12, с. 1–2]. Уже відкритим соціологічним законом Є. В. Тарле визнавав суспільну еволюцію. Останню він тлумачив як закон руху, «загальний для всього органічного та неорганічного життя» [22, с. 432].

Подібно переважній більшості позитивістів та марксистів Є. В. Тарле вважав, що суспільні рухи обумовлені економічними та політичними інтересами [22, с. 442]. На думку історика видатні особи були виразниками суспільних потреб. Тому історична особа, на переконання вченого, могла суттєво змінювати суспільні відносини, якщо ці зміни не відповідали характеру історичного процесу. Водночас науковець визнавав, що неможливо передбачити у повній мірі дії жодної видатної особи і закликав враховувати суб'єктивні моменти поведінки окремих діячів: «Психічні сили героїв та жменьки діячів, що їх оточують, можуть створювати самодостатні події, що не мають видимого зв'язку з нагальними, вимогливими, імперативними потребами соціальної групи і не можуть мати безпосереднього значення для її життя (приклад – хрестові походи)» [22, с. 472].

Афоризм Т. Карлейля про всесвітню історію як історію великих людей, що ведуть за собою масу народу, отримав стримано критичну оцінку

² Є. В. Тарле не зовсім точний, оскільки у російському виданні 1901 р., яке він рецензував, надруковано: «Цілі роки аналізу готують один день синтезу» [24, с. XXXV].

Є. В. Тарле. На думку останнього, діяльність видатних осіб мусить не лише відповідати завданням політичного моменту та бути затребуваною історичними реаліями, а й покращувати їх. Є. В. Тарле розкритикував Т. Карлейля за зведення історії «до історії героїв, окремих гігантів, вождів»: «Нічого не може бути більш помилкового як подібний погляд, нічого не може бути менш наукового та більш довільного» [17, с. 443].

Висновки. Отже, Є. В. Тарле дотримувався основних елементів позитивістської моделі історіописання: віра у суспільний прогрес, визнання історичного процесу закономірним, теорія суспільної еволюції. Його стиль історичного мислення у дорядянський час був типовий саме для послідовників позитивізму. Водночас на його світогляд вплинули й інші теорії, насамперед марксизм.

Список літератури: 1. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. Ч. 1 / В. П. Бузескул. — Л. : Изд-во АН СССР, 1929. — 218 с. 2. Буржуазные историки Запада в СССР (Тарле, Петрушевский, Кареев, Бузескул и др.) / Лукин Н. и др. // Историк-марксист. — 1931. — №21. — С. 45—86. 3. Государственный архив Российской Федерации. Ф. 102. Д. 558. 4. Дурновцев В. И. Некоторые вопросы формирования мировоззрения Е. В. Тарле (90-е гг. XIX в. — начало 900-х гг.) / В. И. Дурновцев // Труды Московского государственного историко-архивного института. — 1974. — Т. 30, вып. 1. — С. 61—84. 5. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX — начале XX в. — М.: Ин-т истории СССР, 1991. — 392 с. 6. Институт рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України. Ф. 66. Од. збер. 560. 7. Кареев Н. И. Памяти двух историков (В. И. Герье и И. В. Лучицкий) / Н. И. Кареев // Анналы : журн. всеобщей истории. — 1922. — № 1. — С. 155—174. 8. Кучеренко Г. С. Проблемы западноевропейского утопического социализма в творчестве Е. В. Тарле / Г. С. Кучеренко // История социалистических учений : (Вопросы историографии) : сб. ст. — М., 1977. — С. 60—86. 9. Лучицкий И. В. Адам Фергюсон и его историческая теория / И. В. Лучицкий // Университетские известия. — К., 1868. — № 9. — С. 1—27 ; № 11. — С. 1—47 ; № 12. — С. 1—22 ; 1869. — № 1. — С. 1—16. 10. Лучицкий И. В. Отзыв о сочинении Е. В. Тарле «Общественные воззрения Томаса Мора в связи с экономическим состоянием Англии его времени» / И. В. Лучицкий // Университетские известия. — К., 1901. — №12. — С. 1—11. 11. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті гг. XIX — поч. XXI ст.) / Л. В. Таран. — Ніжин : Вид-во держ. ун-ту ім. М. Гоголя, 2009. — 248 с. 12. Тарле Е. В. Всеобщая история: Очерк развития философии истории / Е. В. Тарле. — СПб. : Изд. слушателей Психоневрол. ин-та, 1908. — 102 с. — Литогр. машинопись. 13. Тарле Е. В. Из истории обществоведения в России: (Социологические воззрения Н. К. Михайловского) / Е. В. Тарле // Литературное дело : сб. ст. — СПб., 1902. — С. 34—53. 14. Тарле Е. В. Из литературного наследия академика Е. В. Тарле / Е. В. Тарле. — М. : Наука, 1981. — 392 с. 15. Тарле Е. В. К вопросу о границах исторического предвидения / Е. В. Тарле // Русское богатство. — 1902. — № 5. — С. 41—56. 16. Тарле Е. В. И. В. Лучицкий : К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863—1913 / Е. В. Тарле // Голос минувшего. — 1914. — №1. — С. 42—61. 17. Тарле Е. В. О Томасе Карлейле / Е. В. Тарле // К свету : науч.-лит. сб. — СПб., 1904. — С. 438—447. 18. Тарле Е. В. Очередная задача / Е. В. Тарле // Анналы : журн. всеобщей истории. — 1922. — Кн. 1. — С. 5—20. 19. Тарле Е. В. Политика и религиозная мысль на Западе / Е. В. Тарле // Мир божий. — 1903. — № 9. — С. 79—102 ; № 10. — С. 70—90. 20. Тарле Е. В. [Рецензия] / Е. В. Тарле // Русское богатство. — 1902. — № 1. — С. 64—66. — Рец. на кн.: История общественного строя древней Франции : в 6 т. Т. 1. Римская Галлия / Фюстель де-Куланж ; пер. под рук. И. М. Гревса. — СПб. : Тип. Альтшулера, 1901. — XXXVI, 403 с. 21. Тарле Е. В. [Рецензия] / Е. В. Тарле // Русское богатство. — 1902. — № 8. — С. 32—33. — Рец. на кн.: Исторический метод в применении к социальным наукам : пер. с фр. / Ш. Сеньбос. — М. : Тип. Мамонтова, 1902. — II, 240 с. 22. Тарле Е. В. Социология и историческое познание / Е. В. Тарле // Вестник Европы. — 1902. — № 10. — С. 429—474. 23. Тарле Е. В. Чем объясняется современный интерес к экономической истории / Е. В. Тарле // Вестник и библиотека самообразования. — 1903. — № 17. — С. 739—743. 24. Фюстель де-Куланж Н. Д. История общественного строя древней Франции. Т. 1. Римская Галлия / Н. Д. Фюстель де-Куланж ; пер. под рук. И. М. Гревса. — СПб. : Тип. Альтшулера, 1901. — XXXVI, 403 с.

Поступила в редколлегию 17.03.12